

CULTURA INSTITUȚIONALĂ — ABORDĂRI CONCEPTUALE

ION GOIAN

Cultura instituțională este un concept necesar pentru a înțelege în profunzime mai ales realitățile sociale și politice din țările aflate în tranziție, aşa cum e și cazul României, dar relevanța acestui concept nu se oprește aici. În fapt, aşa cum a arătat la vremea respectivă și Max Weber, epoca modernă în general se caracterizează prin rolul important acordat instituțiilor, prin predominarea instituțiilor asupra individului. Totuși, nu putem trata această afirmație a marelui sociolog german într-o manieră globală. În realitate, relația dintre indivizi și instituții este una dintre cele mai complexe în prezent și conceptul propus aici al *culturii instituționale* poate să servească drept instrument de analiză a unor aspecte ale acestei relații în contextul unei antropologii politice a modernității și a postmodernității.

Așa cum arată și W. Richard Scott¹, teoriile „instituționaliste“ (care pun, prin urmare, conceptul de instituție în centrul preocupărilor lor) au jucat un anume rol în economie, în știința politică, în sociologie etc. Începând cu ultimele decenii ale secolului al XIX-lea. În economia politică, acest curent „instituționalist“ se opune abordărilor în termenii abstractii ai unui presupus „om economic“ (*homo oeconomicus*) ale comportamentelor economice ale indivizilor. De pildă, Thorstein Veblen subliniază: „Comportarea individului nu este numai limitată și determinată de raporturile sale obișnuite cu ceilalți membri ai grupului, ci, mai mult decât atât, din pricina că aceste raporturi au un caracter instituțional, ele variază în funcție de cadrul instituțional“². Ulterior acestor prime abordări, conflictul teoretic dintre instituționalism și comportamentism se transformă în polemică dintre o „nouă economie instituțională“, inițiată de Ronald Coase, și diverse variante noi ale abordării behavioriste (analiza *input-output* etc.), cu precizarea că există și unele încercări de compromis, sub forma aşa-numitei analize tranzacționale, inițiate încă în anii '20 în economia politică de John Commons în lucrarea *The Legal Foundations of Capitalism*³ (1924).

În studiile politice, interesul școlii instituționaliste se îndreaptă în special în direcția cercetării structurilor oficiale și a sistemelor juridice, aşa cum au arătat și James Bill și Robert Hargrave în cartea lor *Comparative Politics: The Quest for Theory* (1981): „Se punea accent pe instituțiile de guvernare organizate și vizibile, iar cercetările se concentrău aproape exclusiv asupra constituțiilor, cabinetelor guvernamentale, parlamentelor, curților de justiție și structurilor funcționale“⁴. Autorii citați remarcă, pe de altă parte, că instituțiile politice „erau stu-

diate din perspectiva unui progres de tip evoluționist, care își află împlinirea în prezentul imediat. Numai că aceste instituții, deși au un trecut, nu par să aibă și un viitor⁵. În știința politică a vremii predomina, de asemenea, abordarea chestiunii în termenii filosofiei morale. Ulterior, însă, orientările behavioriste (comportamentiste) au pus în primul plan mai degrabă aspectele informale ale comportamentelor în cadrul instituțiilor politice, cel puțin în știința politică de tip anglo-saxon. Însă, după al doilea război mondial, ca reacție la behaviorismul excesiv care domnea în știința politică din Statele Unite, se va impune și o orientare teoretică neoinstituțională, care arată semnificația deosebită acordată instituțiilor în noua viziune teoretică.

În sociologie și antropologie, lucrurile stau oarecum diferit. Datorită faptului că ambele științe abordează obiectele lor de cercetare dintr-o perspectivă în primul rând transindividuală, era firesc ca orientările teoretice de tip instituționalist să joace un rol mai important. Așa cum scrie și G. Augustins în *Dictionarul de etnologie și antropologie* coordonat de Pierre Bonte și Michel Izard, „conceptul de «instituție» ocupă o poziție centrală în științele antropologice, deoarece în sensul său cel mai general desemnează tot ceea ce, într-o societate dată, ia forma unui dispozitiv organizat, vizând funcționarea sau reproducerea acelei societăți; instituția este rezultatul unei voințe originare (act de instituire) și al aderanței, cel puțin tacite, la presupusa ei legitimitate⁶. La începuturile sociologiei și antropologiei politice, statul (și diverse instituții subsecvente) constituia(u) aproape în exclusivitate tema centrală a dezbaterei teoretice, în vreme ce perspectiva metodologică era dominată de abordările de tip evoluționist⁷. Ulterior, B. Malinowski și alții au observat varietatea și complexitatea instituțiilor culturale din societățile aparent foarte simple. Definiția pe care o dău antropologii noționii pune în evidență faptul că „o instituție comportă în mod necesar valori și norme (cutumiare, reglementare sau enunțate sub forma unor coduri) întotdeauna explicite, care tend să genereze la membrii respectivei societăți comportamente stereotipe (care sunt simple moduri de a fi sau, cel mai adesea, pot fi concretizate în roluri bine definite)⁸.

Émile Durkheim a fost unul dintre cercetătorii care au pregătit apariția concepției instituționale în sociologie, subliniind semnificația faptelor sociale transindividuală, care se impun individului ca realități obiective, așa cum sunt acestea produse de marile instituții sociale (biserica, statul etc.). De altfel, încă la jumătatea secolului trecut, Karl Marx a arătat, prin teoria sa de tip neohegelian a alienării sociale, că relația dintre individ și instituțiile sociale este una dezechilibrată, în defavoarea individului. Unul dintre cei mai importanți sociologi ai secolului trecut, Max Weber, a făcut din sociologia instituțiilor terenul de afirmare a concepției sale sociologice generale. Analizele pe care el le-a consacrat fenomenului birocratic⁹ au devenit un termen de referință inevitabil în dezbaterea sociologică și chiar filosofică a epocii noastre.

Așa cum a arătat și Kingsley Davis într-o lucrare devenită clasică, *Human Society* (1949), „conceptul de instituții pare să transmită mai bine decât oricare altul ideea de segmente sau părți componente al unei ordini normative¹⁰. În ultimii ani, își face tot mai mult loc ideea că analiza schimbărilor sociale la nivelul

întregii societăți nu poate să nu țină seama de nivelul instituțiilor, al relațiilor și al conflictelor dintre acestea. În orice societate aflată în tranziție — cum e și cazul societății românești în prezent — nivelul de dezvoltare a instituțiilor și interacțiunile dintre acestea au un rol important în dinamica acestei tranziții.

În ultimele decenii, s-a impus în diferite domenii ale științelor socio-umane o perspectivă neoînstituțională¹¹. Acest gen de analiză trebuie înscris, cel puțin parțial, în contextul teoretic mai larg al sociologiei și antropologiei organizațiilor¹². În acest cadru teoretic, instituțiile sunt privite ca fiind „structuri relativ stabile de statusuri și roluri și de relații sociale, având menirea de a conduce la satisfacerea anumitor nevoi ale oamenilor în societate sau la îndeplinirea anumitor funcții sociale”¹³. În istoria societății umane se constată o diversificare a nevoilor sau funcțiilor sociale, asociată unui proces de diversificare a instituțiilor, care are la Talcott Parsons denumirea de diferențiere instituțională¹⁴. Într-o societate mai complexă, rolurile multiple ale unei anume instituții (de pildă, familia, care are simultan un rol economic, un rol de educație și socializare, un rol reproductiv etc.) vor fi diferențiate și preluate de instituții specializate.

Specific pentru instituții este faptul că acestea sunt „normative și constrângătoare social”¹⁵, scrie Mihaela Vlăsceanu. Cu alte cuvinte, instituțiile sunt organizate în jurul unui anume set de reguli și norme de comportare sociale și ele au rolul de a impune în societate acest set de reguli și norme. Regulile pot fi formale sau informale și fiecărei reguli i se asociază, de obicei, „un mod de sancționare, mai mult sau mai puțin strict”¹⁶. Aceste seturi de reguli se asociază într-o sferă normativă, care exercită o presiune de tip axiologic asupra comportamentelor sociale ale indivizilor. Așa cum arată Mihaela Vlăsceanu, „la nivel individual, semnificațiile instituționale normative sau expresive se constituie în forma unor construcții mentale (...) Constructele mentale conferă sens acțiunilor și interacțiunilor cotidiene, într-o manieră pe care sociologia interpretativă o consideră «de la sine înțeleasă», neproblematică, adică rutinizată. Persoanele individuale se comportă sau interacționează cu alții într-un anume fel și nu altfel, întrucât au asimilat deja modele de etalare a rolurilor sociale considerate firești, «de la sine înțelese»”¹⁷.

În viziunea altor autori, care nu e substanțial diferită față de cea expusă mai sus, „instituțiile sunt structuri ce prezintă mai multe fațete, durabile asocial, formate din elemente simbolice, activități sociale și resurse materiale”¹⁸. W. Richard Scott sintetizează în câteva fraze trăsăturile semnificative ale instituțiilor, astfel:

- Instituțiile sunt structuri sociale care au atins un grad înalt de mobilitate;
- Instituțiile sunt compuse din elemente cultural-cognitive, normative și reglatoare care, împreună cu unele activități și resurse asociate lor, furnizează stabilitate și semnificație vieții sociale;
- Instituțiile se transmit prin intermediul unor tipuri variate de factori, incluzând sisteme simbolice, sisteme relaționale, rutine și artefacte;
- Instituțiile operează la niveluri multiple de autoritate, de la sistemul global la relațiile locale interpersonale;
- Instituțiile au prin definiție o conotație de stabilitate, dar se supun proceselor de schimbare, atât celor de creștere, cât și celor discontinue”¹⁹.

Acesta este modul în care socio-psihologia se referă la instituții, ca fiind cadre mai mult sau mai puțin rigide, mai dinamice sau mai puțin dinamice, care reglementează și organizează comportamentele indivizilor. În filosofia politică, perspectiva din care sunt private instituțiile este oarecum diferită și, poate, nu la fel de analitică. Multe dicționare sau lucrări de sinteză nu acordă termenului prea multă importanță, din unele (d. ex. *The Blackwell Encyclopaedia of Political Thought*²⁰, *Dizionario di Politica*²¹, coordonat de Norberto Bobbio, Nicola Matteucci și Gianfranco Pasquino, un *Dictionnaire de la pensée politique*²² de Dominique Colas sau cunoscutul *Dictionnaire de philosophie politique*²³ coordonat de Philippe Raynaud și Stéphane Rials) nu consacră termenului nici o referință individualizată. Aceasta nu din motivul că noțiunea de instituție nu este importantă, ci mai degrabă deoarece filosofia și teoria politică preferă să se rezume la a discuta despre instituțiile politice specializate, consacrate ca atare: statul, parlamentul, instituția prezidențială etc.

Prin urmare, vom încerca în acest context să lărgim oarecum sfera discuției în privința instituțiilor, cu referire nu la anume instituții politice, ci la locul și rolul pe care îl au instituțiile și cultura instituțională, considerate în general, în evoluția sistemului politic. Așa cum alte instituții, evocate de autorii deja citați, se specializează în anumite funcții sociale (economice, educaționale etc.), și instituțiile politice s-au specializat în decursul istoriei în realizarea unor funcții politice, privind reprezentarea intereselor unor grupuri și categorii sociale, păstra-re echilibrelor de putere sau asigurarea rolului dominant al unui anume grup social. Instituțiile politice au cunoscut și ele mai multe faze de evoluție, de la o fază nediferențiată, sincretică, la specializări tot mai clare. În epoca modernă, s-a constituit în civilizația occidentală o structură instituțională destul de bine precizată și relativ invariabilă la nivelul sistemului politic, structură teoretizată de Locke și de Montesquieu, între primii, în care se vorbește de un număr de (3) „puteri“ în stat, fiecăreia dintre aceste puteri corespunzându-i un set de instituții specializate. De pildă, puterii reprezentative îi corespund una sau două camere parlamentare (senat, camera reprezentanților etc.), puterii executive guvernul, ministeriale specializate, agențiile guvernamentale, alte instituții cu rol logistic etc., puterii judecătoreschi tribunale de diferite instanțe și.a.m.d.

Desigur, există cazuri în istoria unor societăți în care rolul unora dintre aceste instituții este diminuat sau schimbăt. De pildă, în sistemele politice de tip totalitar, instituțiile reprezentative au un rol decorativ și nu reprezintă, de fapt, decât într-un mod perfect simbolic corpul electoral. Trebuie să subliniem și faptul că locul și rolul diferitelor instituții într-un sistem politic modern, deși precizat în linii mari de tradiții și cutume mai vechi sau mai noi, cunoaște totuși anumite evoluții și o anumită dinamică, de la o epocă la alta, în funcție și de evoluția societății, în general, dar și în funcție de modul în care reprezentanții unei anume instituții reușesc să își impună în societate punctul de vedere, asigurând instituției respective un anumit prestigiu, un anumit statut. Prin urmare, instituțiile, deși evoluează pe alt plan decât acela al comportamentelor individuale, sunt într-o anumită relație cu acest plan, ele depind într-o măsură de ceea ce am numit „cultură instituțională“.

Cultura instituțională poate fi privită la intersecția a două paradigmă teoretice, ca un concept care rezultă prin suprapunerea dintre ceea ce se numește în paradigmă psihosociologică deja amintită „cultura organizațională“ și ceea ce se desemnează în știință politică drept „cultura politică“. *Cultura organizațională* se definește, după Mihaela Vlăsceanu, ca un univers în care sunt cuprinse „simboluri, ideologii, limbaje, credințe, valori, ritualuri, cunoștințe, povești și mituri“, creând împreună „un corpus distinct care dă seama de ceea ce este cultura unei organizații și ce reprezintă fiecare individualitate în cadrul ei“²⁴. Aceeași autoare precizează: „Organizarea, conducerea și cultura sunt atât de strâns legate între ele, încât una fără celalaltă sunt de neînțeles. Conducerea și organizarea creează o anume cultură, iar aceasta din urmă le modelează pe primele în aşa fel încât nu se poate face nici un salt peste timp“²⁵.

Noțiunea de *cultură politică*, pe de altă parte, desemnează „ansamblul de atitudini, norme, credințe împărtășite într-un anume grad de membrii unei anume unități sociale și care au ca obiect fenomenele politice“²⁶. Amintind studiul binecunoscut, publicat în 1963 de G. Almond și S. Verba cu titlul *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*²⁷, Giacomo Sani observă că „saptul că la nivelul macroanalizei se poate vorbi în mod legitim de cultura politică a unei societăți și aceasta poate fi caracterizată într-o manieră generală nu trebuie, totuși, să ducă la eroarea de a considera cultura politică drept o realitate omogenă. Dimpotrivă, putem gândi cultura politică a unei anume societăți ca fiind constituită, în mod normal, dintr-un ansamblu de *subculturi* (...) care sunt, adesea, în conflict unele cu altele“²⁸. Din aceeași perspectivă — a culturii politice — Bernard Dennis și Patrick Lecomte observă, în manualul lor de *Sociologie politică* (sau *Sociologie a politicului*, cum îl intitulează autorii): „cultura structurează aspectele fundamentale ale vieții politice“²⁹ a societății, arătând că se poate vorbi de articularea relației dintre cultură și politică la două niveluri: „acela al codurilor culturale speciale, puse în practică de către diferenți agenți sau grupuri sociale ale aceleiași colectivități, în activitatea lor și în relațiilor lor politice — culturile politice; acela al expresiilor simbolice specifice unei ordini de dominanție politică proslavită sau instaurată în colectivitate de către oricare dintre grupurile ei [aflate] în competiție pentru putere — miturile sau ideologiile“³⁰.

Cultura instituțională poate fi privită, deci, ca o componentă a culturii politice, privită simultan din perspectiva macrosocială adoptată de sociologia politică, dar și din perspectiva culturală, specifică antropologiei politice. Prin urmare, cultura instituțională ar desemna, în această perspectivă, ansamblul atitudinilor, normelor, valorilor împărtășite de membrii unei anume unități sociale cu privire la instituțiile (politice) și la rolul lor în societatea respectivă, cu privire la ceea ce le conferă acestora o anume individualitate și un anume loc în ansamblul social. Culturile instituționale trebuie să-i recunoaștem un rol important în evoluția și afirmarea prestigiului unor instituții, într-o societate dată. Multe dintre cele arătate mai sus cu privire la organizații și la cultura organizațională pot fi afirmate și cu privire la instituțiile politice și la cultura instituțională.

Antropologia politică, disciplină care studiază în particular comportamentele politice ale indivizilor și motivațiile acestor comportamente, pune la îndemâna

cercetării culturii instituționale o serie de abordări metodologice. Pentru a cerea acest subiect se pot aplica diverse metode, atât cele clasice (observație participativă, reconstrucție conceptuală, experiment antropologic etc.), cât și metode la intersecția dintre antropologie și istorie, metodele antropologiei istorice. Cu alte cuvinte, putem căuta în liniile de evoluție ale culturii instituționale și în tipologii culturale comportamentale cauzele (sau, cel puțin, unele motive) ale unor probleme contemporane ale unei societăți date.

*

În cazul României, acestea din urmă pot conduce la rezultate interesante. Putem pune în paralel datele cunoscute ale evoluției societății românești în ultimul secol și jumătate, aproximativ, și anumite constatări privind evoluția culturii instituționale în țara noastră. La jumătatea secolului al XIX-lea, România a intrat într-un proces de modernizare, determinat de cauze interne și externe, cu un important deficit nu numai de instituții ale societății moderne, dar și, evident, cu un deficit de cultură instituțională. Cu alte cuvinte, lipseau nu numai instituțiile specifice unei societăți europene moderne, dar lipsea și atitudinea necesară față de aceste instituții, ceea ce, de altfel, poate favoriza în mod hotărâtor dezvoltarea corectă a acestora. Ceea ce a urmat în istoria modernă a României a fost o încercare de a construi instituții moderne pe resturile, foarte consistente, de altfel, ale unei mentalități încă rămase în stadiul tradiționalismului.

Construcția unor instituții moderne, aveau să constate în curând factorii de decizie, necesita indivizi educați în spiritul acestora, precum și un public care să înțeleagă corect rolul și locul instituțiilor societății moderne și coordonatele relațiilor cu acestea. Ambele realități erau prea puțin prezente în țara noastră la începuturile procesului de modernizare. Poetul Tudor Arghezi, plastic, exprima acest lucru prin cerința de a avea, în România, „nemți“. Nu aspectul etnic îl preocupă, desigur, pe editorul *Biletelor de papagal*, ci atitudinea față de muncă, față de instituții, etica profesională și politică. La vremea lor, Vasile Alecsandri (în piesele sale de teatru), Mihai Eminescu (în special în publicistica politică), I. L. Caragiale (în *Momentele sale*, dar și în analiza sociologică foarte exactă pe care o face în 1907, din *primăvara până în toamnă*, crizei societății românești de la începutul secolului trecut) și alții mari scriitori, buni cunoșcători ai specificului național, denunțau și ei atitudinea nepotrivită a publicului față de instituțiile moderne, caracterizată uneori drept „balcanică“. Evident, explicația prin „balcanism“ este improvizată și nu exprimă decât un aspect al chestiunii, influența exercitată de civilizația turcească, în criză, asupra acestei părți din Europa. Dar deficitul de cultură instituțională nu se poate explica, desigur, doar prin acest gen de influență. I. L. Caragiale vine, în eseul său intitulat 1907, din *primăvara până în toamnă*, sub influență, probabil, unor puncte de vedere exprimate și de Gherea și de mișcarea poporanistă atunci inițiată de Stere, cu o explicație mai veridică. După părerea sa, procesul de modernizare a fost gândit în conformitate cu o strategie greșită. Modernizarea, în România de la sfârșitul secolului al XIX-lea, a avut loc numai la orașe și în folosul orașelor, cu sacrificarea mediului rural. Această face ca, la începutul secolului al XX-lea, să existe în paralel, practic,

două Români, una în plin proces de modernizare, receptivă la nou (uneori chiar prea receptivă), deschisă către influențele externe de tot felul, unde alogenii pot juca un rol pozitiv în introducerea influențelor europene (cum a subliniat, între alții, și E. Lovinescu), pe de o parte, și o Românie conservatoare, rurală, tradiționalistă, respingând influențele culturale externe când cu indignare, când în spiritul satirei populare, o Românie jefuită (acesta este cuvântul) de pătura urbană sub pretextul comod al înapoierii culturale, care părea să justifice, în ochii unor autoritați, cele mai grave abuzuri, exploatarea în vederea unei îmbogățiri rapide, înăbușirea mișcărilor de protest în numele „Europei care ne privește“. În numele acestor prejudecăți, aproape nimeni nu s-a preocupat la noi de introducerea în mediul rural a unor instituții moderne adecvate. Și, trebuie spus, această stare de lucruri a continuat și s-a agravat în regimul aşa-zis „comunist“, când dezvoltarea și modernizarea societății românești s-a făcut tot pe seama exploatarii nemiloase a mediului rural și a agriculturii, deși, din punctul de vedere al ideologiei oficiale, tărani erau, împreună cu muncitorii, clasa conducătoare a societății socialiste.

Privind lucrurile din perspectiva antropologiei politice, putem observa că, dacă izolăm din ansamblul culturii politice ceea ce am desemnat mai înainte prin noțiunea de cultură instituțională, putem încerca unele explicații ale problemelor cu care se confruntă societatea românească actuală. Dacă înțelegem prin cultură instituțională atitudinea față de instituțiile societății românești, să cum este ea structurată de o serie de *pattern-uri* culturale (care urmează a fi definite), putem explica și o serie de crize care se manifestă în perioada actuală, în măsura în care aceste crize privesc activitatea unor instituții. Din mai multe motive, ne putem referi, în acest context, mai cu seamă la criza unor instituții politice (sistemul politic cunosând în ultimul deceniu și jumătate cea mai profundă și mai complexă transformare).

În ce ar consta criza instituțiilor (politice) ale societății românești? În primul rând, în lipsa lor de credibilitate *ca instituții*, cu alte cuvinte private ca realitate sociale transindividuale, ceea ce duce și la lipsa lor de eficiență, la imposibilitatea de a stabili strategii de dezvoltare pe termen mai lung, la transformarea instituțiilor în câmp de luptă pentru realizarea unor interese individuale. De multe ori, instituțiile sunt tratate (de clasa politică, în primul rând, dar și de publicul român în genere) ca fiind același lucru cu cei care le conduc. În acest fel, instituțiile devin miză pentru conflicte politice mai mult sau mai puțin personale și strategiile unor partide sau grupări politice trec prin încercarea de acaparare a controlului asupra unor instituții, chiar presupus apolitice (instituții aparținând puterii judecătoarești, instituții de învățământ, institute de cercetare, administrații locale, medii de comunicare, organizații aparținând societății civile etc.).

În acest fel, orice schimbare socială este transformată într-o alternanță între grupări politice, care au ca ultim scop nu interesul general al societății, ci cucerirea controlului asupra instituțiilor (politice, culturale etc.). Pe de o parte, acest model de organizare a vieții politice împiedică orice demers de elaborare a unor strategii de dezvoltare a societății care ar putea să treacă dincolo de interesele imediate ale grupărilor politice; pe de altă parte, același model rezultă în imposibilitatea apariției unei societăți civile, înțeleasă în mod esențial ca reprezentând

interese care transcend sfera imediată a politicului. Unele grupări care se declară ca făcând parte din societatea civilă, chiar cu cele mai bune intenții, inițial, vor fi repede obligate, datorită modului de funcționare al acestui sistem, să se alinieze uneia sau alteia dintre grupările care își dispută controlul politic al societății.

Dezvoltarea culturii instituționale ar presupune un proces de educație în spiritul respectului față de instituții, recunoașterea importanței continuității lor istorice, statutarea — inclusiv în formă legală — a independenței lor efective, și nu doar declarate, în fine un efort colectiv în vederea redefinirii identității principalelor instituții ale societății românești. Recunoașterea importanței acestei dimensiuni a culturii politice, cu alte cuvinte a *culturii instituționale ca parte semnificativă, esențială poate, a culturii politice*, ar putea reprezenta un prim pas în această direcție.

NOTE

1. W. Richard Scott, *Instituții și organizații*, traducere de Alina Radu, Iași, Editura Polirom, col. Collegium. Sociologie, Antropologie, 2004. Am preluat din această lucrare, așa cum se va vedea în continuare, o serie de informații extrem de utile cu privire la evoluția teoriei instituționale în general.
2. Thorstein Veblen, *The Limitations of Marginal Utility*, în: „Journal of Political Economy”, nr. 17, 1909, p. 245 (apud W. Richard Scott, *op. cit.*, p. 23).
3. V. și W. Richard Scott, *op. cit.*, p. 23.
4. Citat după W. Richard Scott, *op. cit.*, p. 26.
5. James Bill, Robert Hargrave, *op. cit.*, p. 6 (apud W. Richard Scott, *op. cit.*, p. 27).
6. *Dicționar de etnologie și antropologie* (coordonat de Pierre Bonte și Michel Izard), traducere în limba română coordonată de Smaranda Vultur și Radu Răutu, Iași, Editura Polirom, 1999.
7. V. și Georges Balandier, *Anthropologie politique*, 2e édition revue, Paris, Presses Universitaires de France, coll. SUP. Le Sociologue, 1969.
8. *Ibidem*.
9. V., de pildă, David Beetham, *Birocracia*, traducere de Sorin Cucerai, București, CEU, Editura Du Style, 1998.
10. Apud W. Richard Scott, *op. cit.*, p. 30.
11. W. Richard Scott, *op. cit.*, p. 48 sq., *passim*.
12. V. și Mihaela Vlăsceanu, *Organizații și comportament organizațional*, Iași, Editura Polirom, col. Collegium. Psihologie, 2003.
13. Mihaela Vlăsceanu, *op. cit.*, p. 85.
14. *Ibidem*.
15. Mihaela Vlăsceanu, *op. cit.*, p. 86.
16. *Ibidem*.
17. Mihaela Vlăsceanu, *op. cit.*, p. 87.
18. W. Richard Scott, *op. cit.*, p. 70.
19. *Ibidem*.
20. *Encyclopedia Blackwell a gândirii politice*, traducere în limba română de Drăgan Stoianovici, București, Editura Humanitas, 2000.
21. *Dizionario di Politica*, diretto da Norberto Bobbio, Nicola Matteucci, Gianfranco Pasquino, Milano, TEA, I dizionari UTET, 1990.
22. Dominique Colas, *Dictionnaire de la pensée politique. Auteurs, œuvres, notions*, Paris, Éditions Larousse-Bordas, 1997.
23. Philippe Raynaud, Stéphane Rials (sous la direction de), *Dictionnaire de philosophie politique*, Paris, Presses Universitaires de France, 1996.
24. Mihaela Vlăsceanu, *op. cit.*, p. 263.
25. *Ibidem*.
26. Giacomo Sani, art. *Cultura politica*, în: *Dizionario di Politica*, ed. cit., p. 275.
27. G. Almond, S. Verba, *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Princeton, Princeton University Press, 1963; v. și G. Almond, S. Verba, *The Civic Culture Revisited*, Boston, Little Brown and Co., 1980; L.W. Pye, S. Verba (ed.), *Political Culture and Political Development*, Princeton, Princeton University Press, 1965.
28. Giacomo Sani, *op. cit.*, p. 276.
29. Bernard Dennis, Patrick Lecomte, *Sociologia politicului*, vol. I, traducere de Marta Nora Tărnea, Cluj-Napoca, Editura Eikon, col. Universitas, seria Sociologie, 2003, p. 121.
30. *Ibidem*.